

Aan de rand van Den Hoorn

We bedanken de familie Henneken, die toestemming heeft gegeven voor het veldonderzoek en Henk Windmeijer die belangrijke informatie ten behoeve van het historisch onderzoek heeft aangeleverd.

Onderzoek

Deze uitgave is samengesteld aan de hand van deelrapporten door leden van de Archeologische Werkgroep Zoetermeer: Patrick van Domburg, Joyce van Dijk, Ronald Grootveld, Raymond Hacquebard, Ron Lagas, Marco Mosselman, Ed Stevenhagen, Bouke Tuinstra, Jaap Tuinstra en Ben van der Ven

Fotografie

Archeologische Werkgroep Zoetermeer tenzij anders vermeld.

Redactie

Patrick van Domburg
Ronald Grootveld

Vormgeving

Bouke Tuinstra

Uitgave

Historisch Genootschap Oud Soetermeer

Aan de rand van Den Hoorn : verslag van een opgraving te Zoetermeer / Patrick van Domburg, Ronald Grootveld (red.).
- Zoetermeer : Historisch genootschap Oud Soetermeer, 1999

Opgravingsgegevens

Provincie: Zuid-Holland
Gemeente: Zoetermeer
Site: Den Hoorn 2 (2a)
Kaartcoördinaten (centrum): blad 30 Hz, 94.625 / 451.830
Kadastraal nummer: Zegwaard B 652
Motief van onderzoek: bedreiging door nieuwbouw
Object van onderzoek: deel van oude buurtschap, met name de grens water-erf
Periode: 17e-19e eeuw
Uitvoering: Archeologische Werkgroep Zoetermeer
Datum veldonderzoek: 14 maart 1992

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van de Gemeente Zoetermeer.

Aan de rand van Den Hoorn

Verslag van een opgraving te Zoetermeer

Zoetermeer
November 1999

Inhoud

- 1 Inleiding
- 2 Historisch onderzoek
- 3 De opgraving
- 4 De vondsten
- 5 Conclusies
- 6 Catalogus van de vondsten
- Literatuur
- Noten

Afbeelding 1. Bewerkte kaart uit 1985 met de positie van de opgravingsput en het in 1992 gesloopte pand Den Hoorn 2(a). Deze bebouwing komt nagenoeg overeen met het huidige (nieuwe) pand.

1 Inleiding

In de tweede week van maart 1992 kreeg de Archeologische Werkgroep Zoetermeer (A.W.Z.) te horen dat het pand Den Hoorn 2a met de grond gelijk was gemaakt. Ook werd duidelijk dat binnen een week de eerste paal voor de nieuwbouw geslagen zou worden. Dit betekende dat het archeologisch veldonderzoek maar een enkele dag zou kunnen duren.

De voornaamste reden om deze door nieuwbouw bedreigde plek te onderzoeken, was dat de bodem van het buurtschap Den Hoorn grotendeels nog uit veen bestaat. Het winnen van turf en het daardoor vernietigen van eventuele oude bewoningsresten heeft er dus nog nauwelijks plaatsgevonden. Op een van de oudste kaarten van Zoetermeer (1615) is al bewoning aan de noordkant van Den Hoorn te zien.

De opgraving vond plaats op 14 maart 1992; aan het graafwerk namen tien leden van de werkgroep deel.

De belangrijkste vraag die bij het onderzoek is gesteld, is of op het terrein in de voorgaande eeuwen ook al menselijke activiteiten zijn geweest en wanneer dit was. Altijd levende vragen, zoals “wat was de functie van het terrein” en “wat was de sociale status van de eventuele bewoners”, werden bij het onderzoek eveneens meegenomen.

2 Historisch onderzoek

De huizen aan Den Hoorn in Zegwaard hebben, vanwege hun ligging op enige afstand van het dorpscentrum, tot na de tweede wereldoorlog een apart buurtgemeenschapje gevormd. W.J. Veldhuizen schrijft over de toestand aan het begin van deze eeuw: “Men ging er heel gemoedelijk met elkaar om, echt dorps en iedereen kende iedereen. Er woonde daar geen elite, wel waren er verscheidene winkels (...) en ook enige ambachtsbedrijven”. In de 18e eeuw bevonden zich aan de zuidzijde onder andere een “timmerwinkel”, een grote korenschuur, een smederij en een bakkerij en enkele woonhuizen. Aan de noordzijde stonden een sloopshuis, een schoenmakerij, enkele

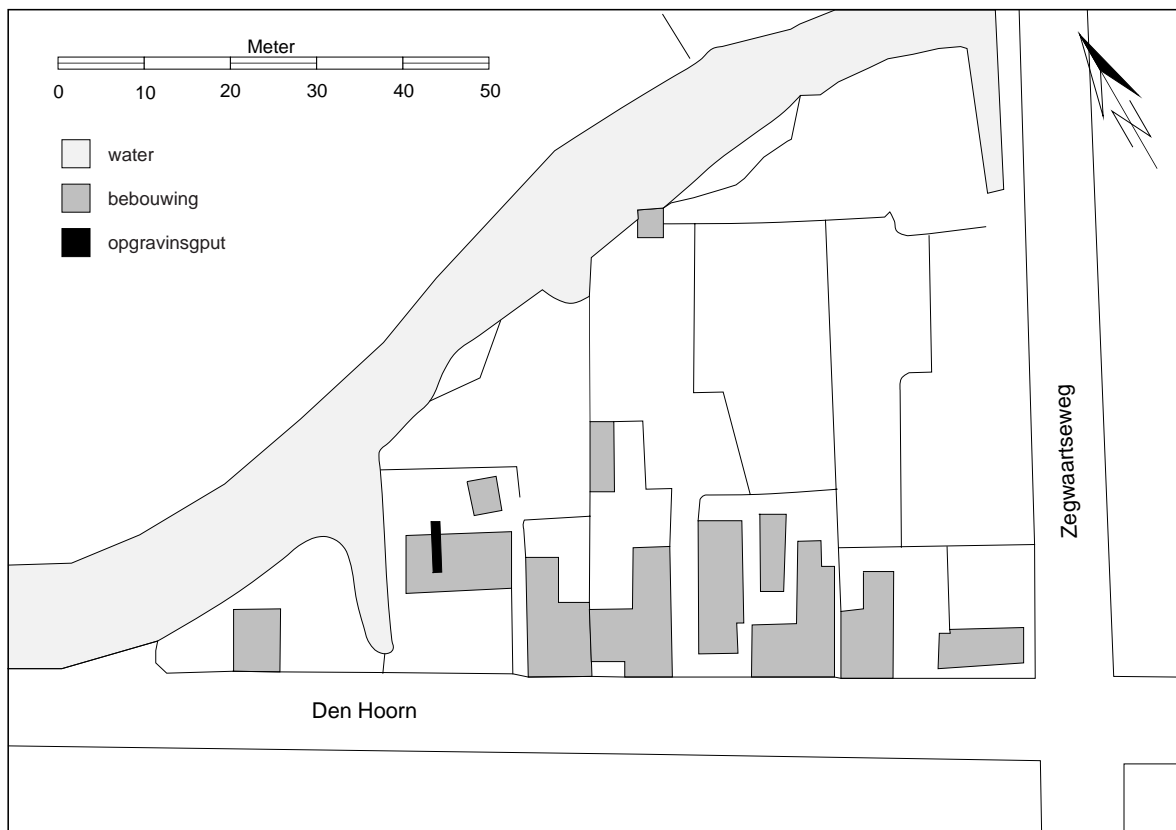
winkels, een logement of “slaapstal” en een herberg. Deze panden grensden met hun achtererven aan de Buurtvaart. Deze vaart hield de veengrond waarop de huizen waren gebouwd nat opdat het veenkussen niet zou inklinken. In de achterliggende Buitenwegse polder werd turf gestoken. Aanvankelijk gebeurde dat tot vlak onder de waterspiegel, maar al spoedig verveende men tot op de dieper liggende kleibodem. In het begin van de 18e eeuw was de vaart al niet meer te onderscheiden. Hij maakte inmiddels deel uit van de enorme waterplas, die ontstaan was door het baggeren.

Afbeelding 3. Den Hoorn in 1731 op een aquarel van F.M. Smit. (verz. Historisch Genootschap Oud Soetermeer)

Het erf waarop de opgraving heeft plaats gevonden, bevindt zich aan het begin van Den Hoorn, aan de noordzijde. Op de plaats van het huidige parkeerterreintje stond tot in de 19e eeuw een scheepshuis, dat direct aan het water lag en dat gebouwd was over een wijk - een zijarmpje van de Buurtvaart. Deze wijk werd in 1884 gedempt¹. Het erf heeft ook altijd aan het water gelegen. In de 17e eeuw was dit de Buurtvaart en vanaf het begin van de 18e eeuw wordt het water omschreven als de “dobbens” (veenplassen). Na de droogmaking van de Buitenwegse polder tussen 1759 en 1761, die daarna Palensteinse polder werd genoemd, werd de Buurtvaart in ere hersteld en ontstond de situatie zoals die nu nog bestaat. Het erf was waarschijnlijk reeds in de 16e eeuw of zelfs al eerder bewoond. De oudste kaart van dit gebied, die door Floris Balthasar uit 1615, geeft niet genoeg details om dit met zekerheid te kunnen stellen. Vooralsnog is bekend dat Claes Jacobsz Stollick hier in 1638 een huis en erf voor fl. 250,- verkocht aan Engel Michielsz van Harrewegen, ook wel Engel de cramer genoemd². Cornelis Lambertsz de Cocq was vanaf omstreeks 1642 eigenaar³ en in 1645 verkoopt hij het huis

en een schuur op deze plaats voor fl. 375,- aan Cornelis Cornelisz van Dijck. Deze Van Dijck was schoenmaker en aangezien dit zijn enige huis in Zegwaard was, kunnen we aannemen dat hij er ook in woonde. Hij was afkomstig uit Vleuten en in 1644 trouwde hij met Grietje Jans uit Zegwaard⁴. Een paar jaar later kocht Cornelis van zijn buurman Pieter Antonisz van Tol een stukje grond erbij: een zogenaamde waterstoep, dus een plek om bij het water te kunnen komen⁵. Nadrukkelijk werd bepaald dat het water niet mocht worden afgedamd en dat in de buurt van de waterstoep geen secrete mocht worden geplaatst. Ook was het verboden “vuylicheden off iet diergelijcx in de sloot te doen”. Cornelis van Dijck onderhield het huis goed. Toen hij het in 1662 verkocht aan Gillis Willemsz Maerlandt was het fl. 450,- waard en bij de verkoop was ook een “plantage” - een beplante tuin of erf - inbegrepen⁶. Ook Gillis Maerlandt bewoonde het huis waarschijnlijk zelf. In 1686 wordt in ieder geval zijn weduwe als bewoonster vermeld. Zij woonde alleen in het huis. Naast haar woonde inmiddels Teunis Pietersz van Tol en zijn vrouw, met twee kinderen, die toen al ouder dan 10 jaar waren⁷. Eén

Afbeelding 3. Bewerkte kadasterkaart uit 1832 (Zegwaard sectie B).

van die kinderen was Pieter Antonisz van Tol⁸, die in 1697 het huis van de weduwe Maerlandt overnam⁹.

Pieter van Tol was evenals zijn vader schoenmaker¹⁰ en bewoonde het huis met zijn gezin. Bij de aanslag voor het “familiegeld” - een speciale belasting die alle gezinnen trof - in 1715, geeft hij op onvermogen te zijn¹¹. Toch hadden hij en zijn vrouw Maartje Lammerts van der Doeff nog in 1706 een wederzijds testament laten opstellen¹². Ook schamele bezittingen zijn bezittingen! Van de kinderen van dit echtpaar is slechts weinig bekend: op 2 april 1714 werd een doodgeboren kindje aangegeven en begin juni 1716 overleed hun dochter Teuntje. Bij het overlijden van Pieter van Tol op of vlak voor 19 december 1721 was nog één kind in leven: de minderjarige Jaapje¹³. Maartje van der Doeff hertrouwde koud een half jaar na de dood van haar man met Hendrik van Soest uit De Bilt. Op 26 juli 1722 beloofde dit paar elkaar ten overstaan van de schepenen van Zegwaart trouw tot de dood hen zou scheiden. Helaas geschiedde dit al vijf jaar daarna: Maartje stierf omstreeks 30 november 1727. Inmiddels was het minderjarige kind Jaapje van Tol in goeden doen komen te verkeren. Na het overlijden van haar grootouders erfde zij omstreeks 1724¹⁴ hun twee huizen aan Den Hoorn, gelegen naast haar eigen woonhuis. Na de dood van haar moeder Maartje in 1727 werd Jaapje samen met haar stiefvader ook nog eigenaar van haar eigen woonhuis.

De voogden van Jaapje van Tol deden in 1729 alle drie de huizen van de hand¹⁵: het eerste en derde huis werden verkocht aan Evert Coetse en het tweede huis aan Lucas van den Bergh. Bij het tweede huis behoorden “gereedschappen voor de schoenmakerij en looierij”. Van het eerste huis, dat stond op het erf waar de opgraving plaats had, is uit 1742 nog een bewoner bekend: Engel Jansz Borstboom¹⁶. De eigenaren, Dirck en Jan van der Claauw (sinds 1735¹⁷), verhuurden het toen. Joost Beuk, eigenaar sinds 1745¹⁸, woonde er nog twee jaar, waarna het huis werd gesloopt¹⁹. Joost Beuk kon op zeker moment zijn schulden niet meer betalen, waarna het dorpsbestuur zijn erf aan Den Hoorn verkocht aan Gerard Hoogenstrijt te Den Haag. Dat gebeurde in 1760 voor slechts 10 gulden. Gedurende al deze jaren kon het erf ook door de buurman - die schoenmaker was - worden ge-

bruikt. Blijkbaar lag dit erf gunstig aan het water want behalve recht van overpad had hij het recht van “op- en afscheping” aan de oever, terwijl zijn eigen erf toch ook aan het water grensde. In 1760 staat er zelfs een schuurtje van de buurman op het erf, waarvoor deze 4 stuivers per jaar betaalde.

Hetzelfde jaar was de droogmaking van de Palensteinse polder een feit en lag er opnieuw een Buurtvaart achter de erven aan Den Hoorn. Het erfje van Hoogenstrijt was vanwege de geringe omvang belastingvrij en het achtererf van de schoenmaker was gehalveerd door de aanleg van de vaart. Zijn aanslag in de onroerend-goedbelasting daalde dan ook evenredig²⁰. In 1761 verkocht Gerardus Hoogenstrijt het erfje aan zijn buurman Simon Siere, die vlak daarvoor het buurpand had overgenomen van de erfgenamen van Lucas van den Bergh²¹. De koopsom bedroeg nu 100 gulden, tien maal zoveel als een jaar daarvoor. Blijkbaar was het erf danig opgeknapt!

Siere had een schoenmakerij aan de overkant en gebruikte het huidige Den Hoorn 4 als looierij. Het bestond in die tijd uit een huis met drie schuren, zeven runputten en een kalkput. In de runputten werd eikenschors (“run”) bewaard voor het looiingsproces. In 1774 werd de schoenmaker aangeklaagd door Frans Kreijtsinger, zijn looiersknecht. Deze had nog loon van hem tegoed (ruim 20 gulden voor ongeveer 4 weken werk). Siere werd door de schepenen van Zegwaart veroordeeld tot het uitbetalen van het loon maar mocht daar wel 2 gulden en 2 stuivers afhouden

Afbeelding 4. Schets van de situatie in 1759 door Klaas Vis, landmeter van Rijnland (Kaartenverzameling Hoogheemraadschap van Rijnland nr. A 1311).

voor een paar aan zijn knecht geleverde schoenen²². In 1786 verkocht Siere, die inmiddels in de Dorpsstraat was gaan wonen, de looierij met het erfje aan Simon van Oringen, eveneens schoenmaker, die aan de overkant woonde²³. In 1799 werd een stukje grond van de schoenmakerij afgescheiden want Cornelis Cornelisz van der Wal kocht daar toen een erfje. De looierij werd verkocht aan Hendrik Kramer, een koopman, die al aan Den Hoorn woonde²⁴. Niet lang daarna zal het bedrijf zijn opgehouden. In latere verkoopakten, noch in het bevolkingsregister van de 19e eeuw, figureren schoenmakers of leerlooiers op dit adres. Wel komen hier in later jaren wagenmakers en smeden te wonen²⁵. Op het erf (Den Hoorn 2) stond in die tijd een met rietmatten beklede schuur. Pas in 1870 zou er weer een woonhuis worden gebouwd.

George Christiaan Sutherland uit 's-Gravendeel, kocht Den Hoorn 4 in 1856 en vestigde hier een wagenmakerij. In 1870 bouwde hij op zijn erf een tweede huis²⁶, waarvan de bewoners uit de eerste jaren helaas niet bekend zijn. Dit is het huis nummer 2 dat herbouwd is in 1992 en waaronder de opgraving heeft plaatsgevonden. Na Sutherland waren respectievelijk Cornelis Baljé, een wagenmaker uit Middelburg en Hermanus Houweling, een Bleiswijkse smid, eigenaren van het perceel²⁷. De weduwe Houweling verkocht nummer 2 omstreeks 1884 aan Arie Groenheijde, die er ook niet zelf woonde maar wel het huisje in 1885 verbouwde en uitbreidde²⁸. Rond 1914 werd het huisje door Groenheijde verkocht aan Jacob Henneken (1865-1929), een vrachtrijder, die er met zijn gezin ging wonen. Al na enkele jaren gaf Jacob het vrachtrijden er aan en liet een winkel op het erf voor zijn woonhuis bouwen. In 1923 werd de zaak geopend en Hennekens handel in ijzerwaren was geboren²⁹. Na de dood van Jacob zette zijn weduwe Johanna Maria van Velzen de winkel tot haar overlijden in 1937 voort onder de naam Firma wed. J. Henneken. Daarna beheerden haar ongehuwde zoons Jaap en Adriaan de zaak, gesteund door hun zuster Geert, die voor het huishouden zorgde³⁰.

In 1950 werden de voor- en de zijgevel van de winkel door de gebroeders Huurman gemoderniseerd, waardoor de huidige erker ontstond en in 1953 vond een kleine gevelwijziging aan het

woonhuis plaats³¹. Na het overlijden van de laatste van de drie kinderen Henneken (1985) stond het huis enkele jaren leeg. De winkel wordt sindsdien gebruikt als dependance van Radio Henneken, de zaak van hun broer Jan Henneken en zijn zoon Martien³². Na de herbouw van het woonhuis in 1992 trok Martien Henneken in het pand.

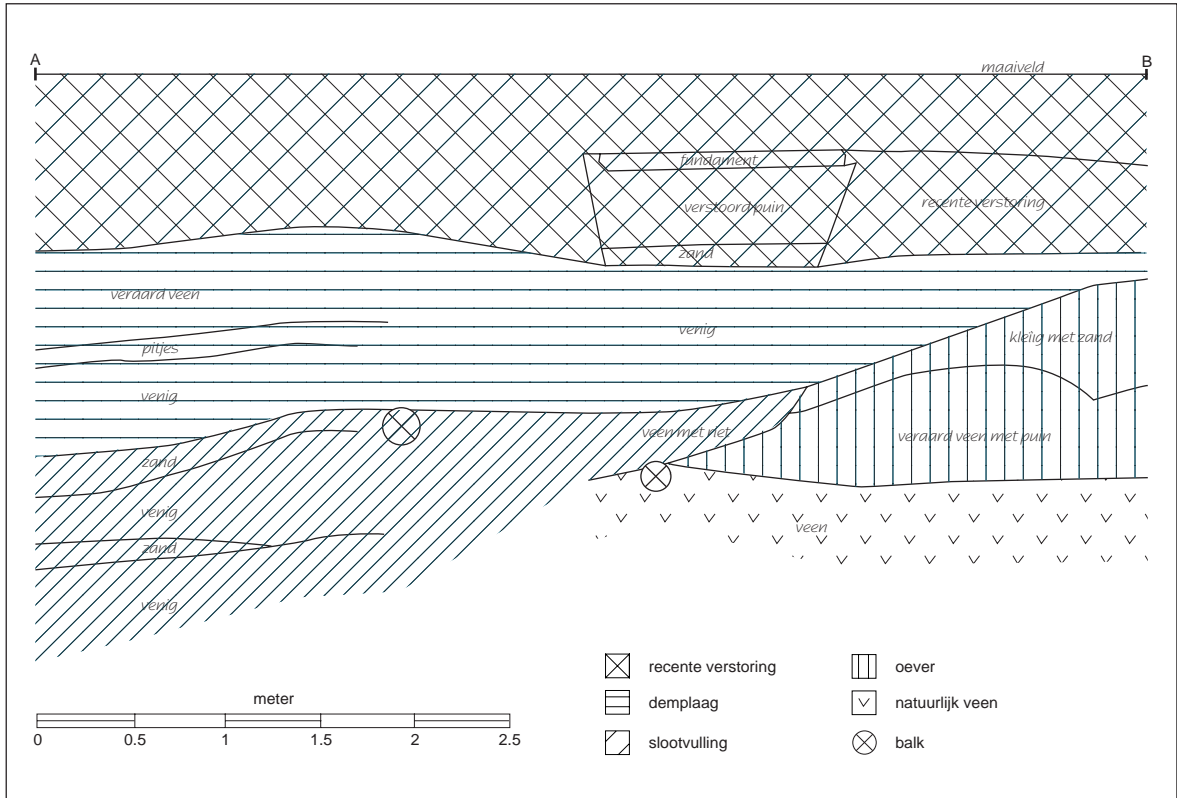

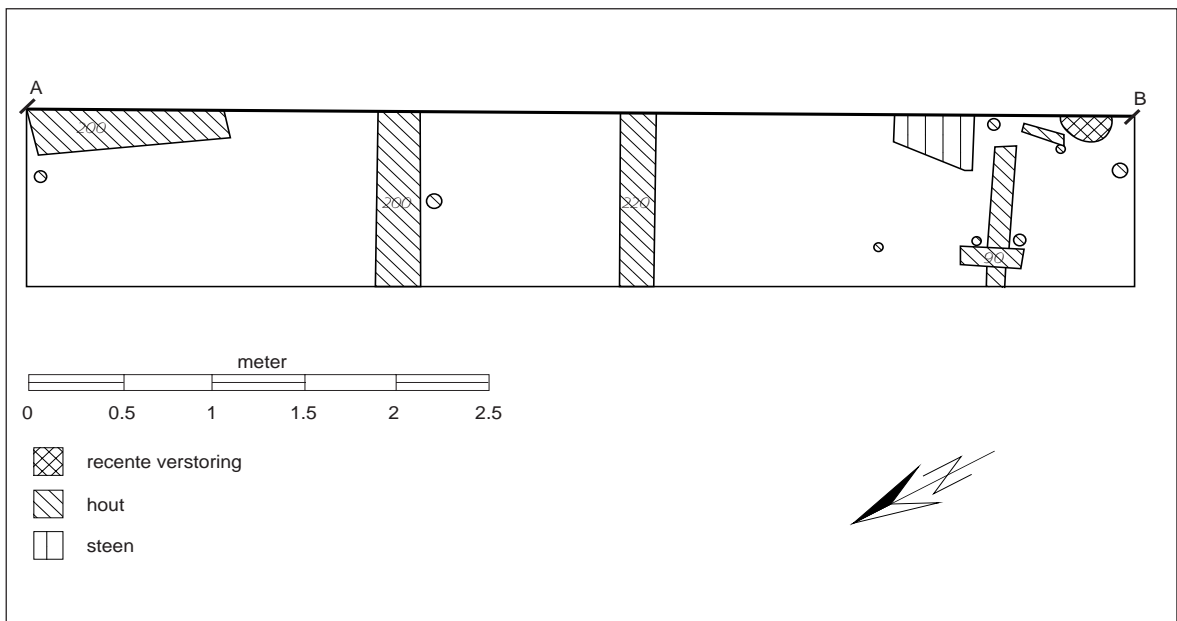
Afbeelding 5. Den Hoorn op een ansicht in het begin van de 20e eeuw met links op de foto het onderzoeksterrein (collectie Historisch Genootschap Oud Soetermeer).

Afbeelding 6. Den Hoorn 2 in 1990 (Foto: D. Valentijn).

Afbeelding 7. Tekening van het oostprofiel (doorsnede A-B op afbeelding 8) van de opgravingsput.

Afbeelding 8. Vlaktekening van de opgravingsput.

3 De opgraving

Deze opgraving was een noodopgraving; na afbraak van het gebouw kon één dag worden gegraven. Vanwege de start van de nieuwbouw was niet meer tijd beschikbaar. Gelukkig waren er tien mensen beschikbaar voor bodemonderzoek. Een sleuf van zes meter lang, één meter breed en ruim twee meter diep werd uitgezet. De sleuf was noord-zuid georiënteerd (zie afb. 1 en 2). De sleuf is in zes vakken van een meter verdeeld. De vondsten zijn per vak en vlak (grondlaag) verzameld. Van het veldonderzoek zijn dia's en video-opnamen gemaakt. De wanden van de sleuf en het horizontale vlak zijn ook getekend (zie afbeelding 7 en 8). Aan de opbouw van de bodem en de samenstelling van de grond zien we dat we met een deel van een waterbodem of een oever te maken hebben. Een viertal sporen kan hierbij worden onderscheiden.

Op het diepste niveau dat werd bereikt, zo'n drie meter onder het maaiveld, bevond zich een veenpakket. Samen met een zandlaag vormde dit pakket een spoor dat zich ooit onder water moet hebben bevonden. Het erboven liggende zandlaagje (waterbodem!) eindigt bij een balk. Achter de balk was de grond veraard en bevatte hij puin. Boven deze twee waarschijnlijk met elkaar in verband staande sporen, troffen we nog een venige laag met daarboven een zandlaag aan, eveneens eindigend bij een (tweede) balk. De onderste veen- en zandlaag bevatte relatief veel vondsten en lag ruim twee en een halve meter onder het huidige maaiveld. Het veenpakket waarin zich het materiaal bevond was niet dikker dan een halve meter; eronder bevond zich reeds de klei.

De bovenste veen- en zandlaag kan worden opgedeeld in twee sporen: een veenlaag met aan de oeverzijde resten van een rietkraag en een demp- of sliblaag bestaande uit zand en venige grond. De twee - forse - balken zijn op een diepte van ongeveer twee meter gevonden. Ze lagen bij benadering horizontaal van oost naar west en hebben zeer waarschijnlijk deel uitgemaakt van een

beschoeiing. De plank die we op twee meter onder het maaiveld aantreffen, ligt niet in verband. Op 90 cm diepte is een trekbalkconstructie aangetroffen: een balk die door middel van een dwarsplankje aan twee paaltjes bevestigd is. Deze constructies werden gebuikt om een beschoeiing te verankeren zodat deze niet het water in zou zakken. Aangezien de trekbalk dan loodrecht op de oever staat, duidt dit erop dat er zich naar alle waarschijnlijkheid net ten oosten van de opgravingsput een tweede beschoeiing moet hebben bevonden; wellicht zijn de drie paaltjes linksboven in figuur 8 er resten van.

Ten slotte is in het bovenste deel van de sleuf een verstoring met restanten van een fundering aangetroffen.

Afbeelding 9. Gravers in de nog ondiepe opgravingsput.

Afbeelding 10. De opgravingsput op mansdiepte.

4 De vondsten

Aardewerk

Inleiding

In de opgravingsput is een bescheiden hoeveelheid materiaal aangetroffen. In totaal gaat het om enkele honderden scherven, verspreid over ca. dertig vondstnummers.

Enkele dingen vallen op. Zo zijn er enkele vrij complete voorwerpen gevonden, terwijl de rest van het materiaal juist zéér fragmentarisch is. Alleen rood en wit aardewerk, faïence en maiolica komen voor. “Harder” materiaal, zoals porcelein en steengoed, ontbreekt.

Ontwikkeling van het aardewerk sinds de late-middeleeuwen

In de dertiende en veertiende eeuw ontwikkelt de techniek van de aardewerkproductie zich zodanig dat het in Nederland mogelijk is om aardewerk op een draaischijf te vervaardigen³³. De voorwerpen worden van rivierklei vervaardigd en vervolgens gebakken. In eerste instantie wordt grijsbakkend aardewerk vervaardigd, omdat tijdens het bakproces een zuurstofgebrek optrad in de oven waardoor het aardewerk donker grijs kleurde. Vanaf het eind van de veertiende eeuw wordt rood bakkend aardewerk vervaardigd, omdat sinds die tijd de baktechniek bestaat waarbij gecontroleerd zuurstof in de oven kon worden gelaten³⁴. In deze zuurstofrijke omgeving oxideert het in de klei aanwezige ijzer en ontstaat de rode kleur.

Faïence en maiolica zijn allebei aardewerksoorten waarvoor de productietechnieken uit het buitenland zijn ingevoerd (Spanje, Mallorca en Italië, Faenza). Beide zijn al vanaf het eind van de middeleeuwen in gebruik. Ze werden voornamelijk gebruikt voor tafelwaar, zoals borden en schalen, omdat het relatief duur materiaal is. Majolica is een witbakkende aardewerksoort, die aan de bovenzijde is bedekt met een laag tinglazuur, alvo-

rens het nog voor het bakken geheel in loodglazuur onder te dompelen. Het effect daarvan is vooral bij borden goed te zien omdat daardoor de ‘spiegel’ (de bovenkant) een witte kleur kreeg. Dit bood een goede ondergrond voor kleurrijke tekeningen.

Het zogenaamde witbakkend aardewerk komt pas vanaf de zestiende eeuw voor. Het was grover dan de twee vorige genoemde soorten en was veelal bestemd voor gebruik in de keuken. Doordat geen tinglazuur werd gebruikt was het waarschijnlijk goedkoper. Op de plaatsen waar loodglazuur zat, kreeg het produkt een gele kleur.

De onderste veen/zandlaag

In de veenbodem is het grootste aantal vrij complete voorwerpen gevonden. Het gaat hier om een drietal grapes, een kookkan, een kleine waterkan en een pispot; alle van rood aardewerk. Ook is een grape van wit aardewerk gevonden.

Deze voorwerpen zijn, mede door hun compleetheid, goed te dateren. Ze stammen over het algemeen uit de tweede helft van de zeventiende eeuw, sommige kunnen aan de hand van de literatuur worden gedateerd in de periode 1625-1675³⁵. Naast deze vrij complete voorwerpen is een groot aantal scherven gevonden. Daaronder bevinden zich enkele scherven van een zogenaamd spreukbord. Dit fragment bevat niet meer dan de woorden ‘bint..wijf’. Het bord zal waarschijnlijk deel hebben uitgemaakt van de volgende serie:

- 1 Gy manne fijn
- 2 die ‘t huis wil sijn
- 3 in rust en vree
- 4 zo bint u wijf
- 5 de broek an ‘t lijf
- 6 en ‘t wammes meedt

Dergelijke spreukborden werden alleen in het westen van Nederland gefabriceerd en dateren uit het midden van de zeventiende eeuw³⁶.

Leuk om te vermelden is de scherf van een scheerbord. Dit bord lijkt een beetje op een soepbord, maar heeft een hap uit de rand, waar men het tegen de hals kon houden. Bij het scheren kwam het scheerschuim dan in het bord terecht en niet op de kleding van de scheerder. Dergelijke borden komen ook al voor in de periode 1650-1700³⁷.

Ook zijn in deze laag de resten gevonden van een vuurbak, een grote ongeglazuurde bak, die diende om smeulende kooltjes te vervoeren, naar een stoofje bijvoorbeeld. Een faïence kommetje dat in dit spoor is gevonden, stamt uit het laatste kwart van de zeventiende eeuw of de eerste helft van de achttiende eeuw, net als enige losse scherven³⁸.

Van witbakkend aardewerk zijn nog enkele fragmenten van voorwerpen gevonden zoals van een grape en een bakje. Van roodbakkend aardewerk onder meer een fragment van een olielampje of blaker.

Aardewerk uit de zestiende eeuw en daarvoor (zoals grijsbakkend aardewerk) ontbreekt vrijwel geheel.

De bovenste veen/zandlaag

Tussen de vondsten achter de beschoeiingsbalk bevindt zich relatief veel majolica. Van dit materiaal zijn twee grote schalen gevonden, waarvan één met een doorsnede van circa 35 centimeter. Deze bevat de afbeelding van een bos bloemen en een vogeltje. De andere schaal beeldt een monnik met een rozenkrans af.

Behalve de majolica schalen is een sluitpan met twee horizontale oren aangetroffen. Deze pan heeft een horizontale rand, net onder de bovenkant³⁹. Ook is een aantal fragmenten van een aardewerken waterketel gevonden. Het materiaal uit dit spoor dateert eveneens uit de laatste helft van de zeventiende eeuw, met uitschieters naar beneden (vijftiende-zestiende eeuw) en naar boven (achttiende eeuw).

Afbeelding 11. Enkele completere voorwerpen: een schoen, een waterkan, een majolica schotel, een pispot en grappen (kookpotten) in verschillende formaten.

In dit spoor is minder materiaal dan in de onderste veenlaag gevonden. Het stamt bovendien uit een ruimere periode.

De demplaag

Het aantal scherven uit de venige grond met zand (demplaag) is zeer klein. Slechts 39 scherven, waarvan één afkomstig is van een veertiende-eeuwse steengoed kan.

Dit duidt er op dat het water is dichtgeslibd en/of is gedempt met aarde afkomstig uit de omgeving, maar niet met huisvuil uit de tijd van het dempen. Opmerkelijk is de vondst van een fragment van een pijparden beeldje. Het baksel is roodkleurig. Beeldjes als deze werden gebruikt in de verering van Maria of andere heiligen en speelden een centrale rol in het dagelijks leven. Veel mensen hadden vroeger een dergelijk beeld thuis. Thans is dit in Zuid-Europese landen nog zeer gebruikelijk.

Verstoring met fundering

In de bovenlaag bevond zich een verstoring met een fundering. Het aardewerk uit dit spoor is nieuwer dan het overige aardewerk. Het stamt nageenog zonder uitzondering uit de achttiende eeuw en is gebruikt ter versteviging van een fundering. Onder de scherven bevinden zich fragmenten van kookpotten, borden en een komfoor: een bak waar men kolen in deed om eten warm te houden; in de wand zitten openingen voor zuurstoftoevoer, aan de bovenzijde zitten extra pootjes om een bord of iets dergelijks op te plaatsen.

Glaswerk

Bij deze opgraving zijn slechts enkele stukjes vensterglas, een paar zielen van flessen en een stuk stam van een kelkglas gevonden. Door de geringe hoeveelheid en de geringe compleetheid van het gevonden glaswerk is het niet zinvol iets te zeggen over de datering of de kwaliteit.

Tabakspijpen

Pijpen zijn in Nederland vanaf circa 1580 gemaakt. De opgraving heeft twaalf pijpekoppen opgeleverd, waarvan de datering varieert van 1650 tot 1815.

Pijpen kennen we in drie kwaliteiten: grof, fijn en porselein. De grove pijpen, die minder fraai zijn afgewerkt, waren het goedkoopst. Zij hebben veelal geen of slechts een gedeeltelijke versiering, radering genaamd, aan het einde van de ketel. Fijne en porseleinen pijpen zijn daarentegen wel geheel van een radering voorzien. Ook zijn de kopen (ketels) van deze twee soorten gepolijst.

Drie pijnekoppen zijn in de bovenste veen/zandlaag aangetroffen. De kopen, alle van grove kwaliteit, zijn na 1700 en voor 1750 gemaakt.

Twee pijpen aangetroffen in de veraarde laag, zijn voorzien van een roos met zes bladeren aan beide zijden van de kop. Deze roos moet als versiering worden beschouwd.

Uit de demplaag komen twee pijpen uit de periode 1715-1735. Beide dragen geen makersmerk en zijn van grove kwaliteit.

In de verstoorde bovenlaag zijn vijf pijpekoppen gevonden.

Twee van deze kopen zijn gemerkt. Eén draagt het wapen van Friesland, welk merk in Gouda is gezet van 1714 tot 1817. Gezien de vorm, moet dit produkt in de periode 1775-1817 zijn gemaakt. De pijpmakers die in deze periode het wapen van Friesland als merk gebruikten waren Cornelis Oosterling (1742-1782), Jacob van der Vin (1780-1803) en Salomon van der Vin (1788-1819).

De andere gemerkte pijp is voorzien van het gekroonde HB monogram, hetgeen duidt op Henry Bedfort, pijpmaker te Leiden van 1630 tot 1660. Net als in de laag onder de waterbodem is in de verstoorde laag een pijpekop met een zesbladige roos gevonden. Hij is echter wat ouder dan de andere twee: 1670-1690.

Ten slotte zijn in de verstoorde laag twee ongemerkte kopen aangetroffen die na 1670 en voor 1730 gefabriceerd moeten zijn.

Metaal

In de veraarde laag zijn vier spelden, een vingerhoed, een vishaak en een ijzeren kookpot aangetroffen. De vier spelden zijn met behulp van de vergelijkingscollectie van de archeologische werkgroep gedateerd tussen 1600-1700. De vingerhoed stamt uit de periode 1600-1650. Door het ontbreken van een karakteristieke vorm kon de ouderdom van de messing vishaak niet betrouwbaar worden vastgesteld.

Gietijzeren kookpotten werden vanaf de 17e eeuw in Duitsland geproduceerd. Ze worden niet vaak in de bodem aangetroffen, hoewel er zich onder de Bourtanger bodemvondsten acht van dergelijke kookpotten bevonden⁴⁰. De bij Den Hoorn aangetroffen kookpot is gladwandig en is vrijwel identiek aan een van de voorwerpen uit Bourtange. De gietijzeren kookpot uit de Zoetermeerse bodem moet tussen 1650 en 1750 zijn vervaardigd.

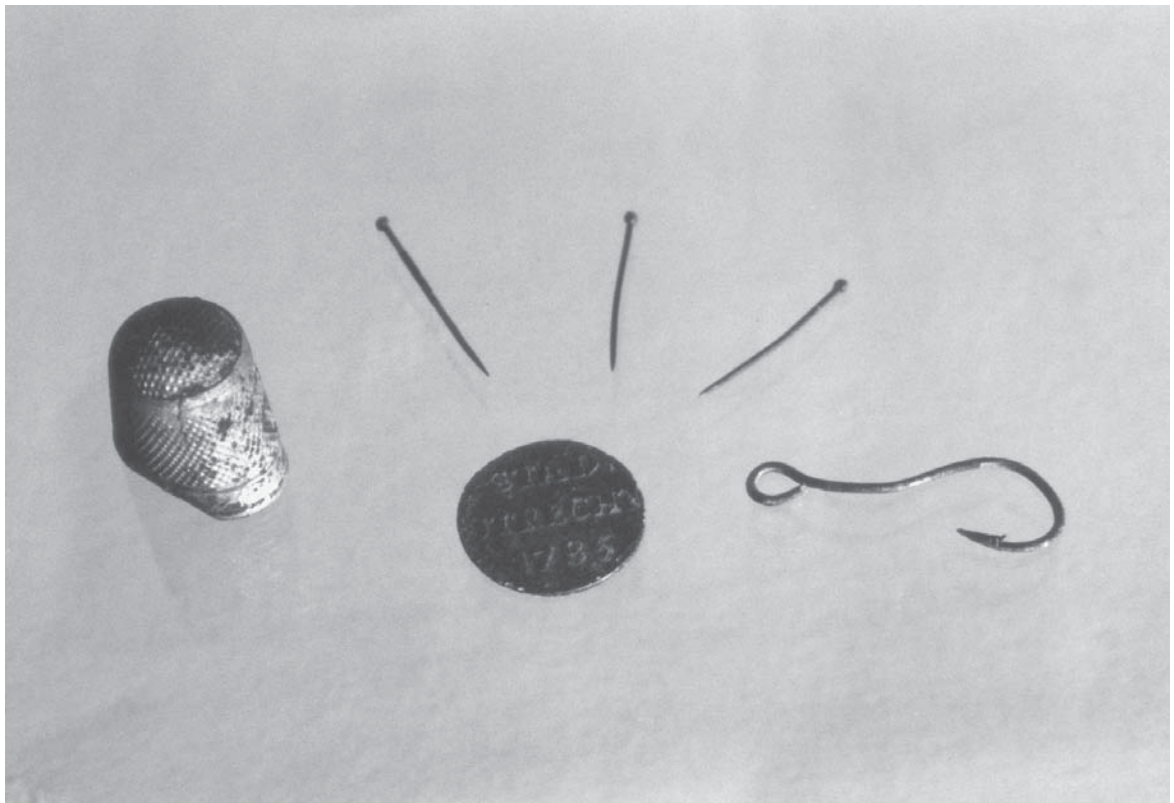
Uit de demplaag komen een duit en een metalen spijsteen. Het muntje draagt het jaartal 1785 en

het wapen van de stad Utrecht. Aan de spijsteen kan geen betrouwbare datering worden gegeven. In de verstoorde laag is een rand van een tinnen bord of schaal gevonden.

Leer

Ongeveer 10 leren objecten zijn aangetroffen. Het betreft — voor zover determineerbaar — alleen schoeisel. Het materiaal is fragmentarisch en dateert uit de 17e eeuw en later.

Uit de demplaag komt een bijna compleet schoentje dat stamt uit de 17e eeuw. De schoen is vrij klein (maat 28/29) en was voor de linker voet bestemd. De zool bestaat uit drie lagen leer. De binnenkant van de schoen is ter hoogte van de wortel van de grote teen ingesneden, waarschijnlijk omdat hij daar wrong. Aan de achterzijde is de schoen aangepast: men heeft de naad afgesneden, een rand van een van beide zijpanden verwijderd en vervolgens de naad weer gesloten met een veter of touw. Deze aanpassingen en de grote slijtage van de schoen geven aan dat deze lang in gebruik zal zijn geweest. Hieruit kan men con-

Afbeelding 12. Metalen vondsten van kleiner formaat: een vingerhoed, drie spelden, een vishaak en een duit (stad Utrecht, 1785), alle van messing.

cluderen dat de (laatste) gebruiker het niet breed zal hebben gehad.

Verder zijn resten aangetroffen van een schoen van een nieuwer type. Deze schoen was groter (maat 40), werd gesloten met veters en had een tong. Het bovenleer bestaat uit één stuk, de naad zit midden achterop de schoen. Het bovenleer is op de wreef Y-vormig ingesneden, en aan weerszijden zijn er twee vetergaten aangebracht. De tong is een ovaal stukje leer dat aan een kant V-vormig is ingesneden, en dat aansluit op de insnijding van het bovenleer. In de tong zijn twee gaten aangebracht, waarschijnlijk om de veter door te halen. De veters zelf zijn niet aangetroffen, wellicht waren deze van touw. De schoen is te dateren na 1750.

Houten voorwerpen

Houten gebruiksvoorwerpen worden niet zo vaak aangetroffen bij opgravingen. Ze werden verbrand of rotten weg. Wanneer de houten voorwerpen toch in de bodem terecht zijn gekomen, blijven ze het best bewaard in een nat milieu.

Bij project Den Hoorn 2 is één houten voorwerp gevonden: een lepel, afkomstig uit de demplaag. Er zijn 16e-eeuwse lepels bekend die beschilderd zijn met bloemmotieven maar op onze lepel ontbreekt hiervan ieder spoor.

De ronde bak van de lepel zit vast aan een ronde, licht gebogen steel en heeft daarmee enigszins de vorm van een tinnen lepel. De gehele lepel is uit één stuk gesneden. De houtsoort kon nog niet worden gedetermineerd.

Botmateriaal

Algemeen

Er zijn in totaal 40 fragmenten van botten gevonden. Drie fragmenten zijn afkomstig uit de bovenste meter (verstoorde laag). De rest komt uit de demplaag en de veen/zandlagen (slootvulling). Geen van de fragmenten vertoonde brandsporen. Op 11 fragmenten zijn haksporen aangetroffen. Enkele fragmenten uit verschillende vondstnummers passen bij elkaar. Drie delen van één bekken zijn interessant omdat twee fragmenten van een diepte van twee meter komen en één van een diepte van drie meter!

Er is bij de uitwerking van de gegevens geen rekening gehouden met eventueel verschillende bodemlagen. Het materiaal is behandeld als afkomstig zijnde uit één laag.

Van de 40 fragmenten kunnen er 15 niet op soort worden gedetermineerd. Een rib van een middelgroot zoogdier vertoonde een snijspoor, evenals een rib van een groot zoogdier.

Rund

In totaal zijn er 18 fragmenten van runderbotten gevonden. Aan de hand van drie rechter onderkaken en een linker onderkaak konden de leeftijden van de runderen worden vastgesteld.

Met behulp van een distaal vergroeid middenhandsbeentje kon nog een slachtleeftijd worden vastgesteld, namelijk ouder dan twee jaar.

Er zijn vraatsporen en snijsporen aangetroffen op teenkootjes. Een onvergroeid bekken vertoonde hele duidelijke haksporen.

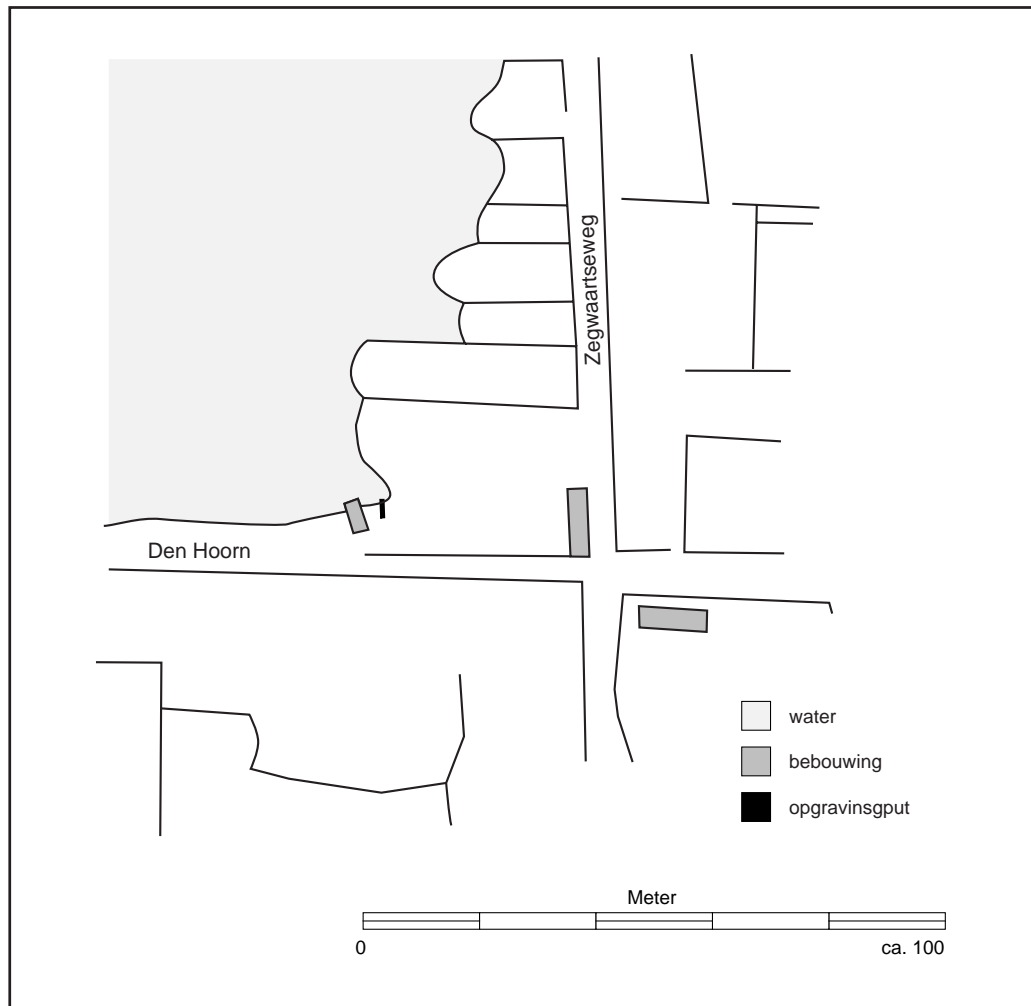
Varken

Vijf botfragmenten van een varken zijn gevonden. Er kan slechts een minimum aantal individuen van één vastgesteld worden. Aan de hand van een onderkaak kon een slachtleeftijd vastgesteld worden van 16-17 maanden. De vergroeiingen van de rest van het skelet zijn hiermee in overeenstemming. Een schedelfragment vertoonde vraatsporen.

Schaap of geit

Er zijn twee (aan elkaar passende) fragmenten van de bovenkaak van een schaap of een geit gevonden. De tabel van Higham (1967) geeft alleen de leeftijden van de onderkaken. De bovenkaken tonen meestal wat jonger dan de onderkaken. Het bovenkaakfragment geeft een slachtleeftijd volgens de tabel van zeven tot negen maanden. In werkelijkheid gaat het dan waarschijnlijk om een individu van ongeveer tien maanden. Het is niet vast te stellen of het fragment van een schaap of van een geit afkomstig is.

Tot slot is er ook nog een fragment van een oester gevonden.

Afbeelding 13. De locatie van de opgravingsput op een reconstructie van de situatie voor de inpoldering op basis van de kaart van Klaas Vis uit 1759.

5 Conclusies

Gezien de opbouw van de onderzochte bodem, het verloop en de samenstelling van de grondlagen, en de aanwezigheid van twee horizontale balken, nemen we aan dat we een deel van een oever met beschoeiingsresten hebben gevonden. Wanneer we de ligging van de beschoeiing intekenen op een moderne kaart en deze vervolgens projecteren op de kaart uit 1759, zien we dat de beschoeiing deel uitmaakte van de zuidkant van de toen nog onder water staande Buitenwegse polder (zie afbeelding 13).

In 1760 is deze polder opnieuw bedijkt en drooggemalen. In de dijk bleef een vaart - de (herstelde) Buurtvaart - gehandhaafd om het polderwater te kunnen lozen en om de erven aan onder andere Den Hoorn nat te houden. Deze bestonden immers nog uit veen, dat bij uitdroging enorm zou inklinken.

Van vondsten uit de demplaag mag je dus verwachten dat ze deels van na 1760 stammen en deels van ervoor (ouder afval van elders). Het accent van de vondstdatering ligt op de tweede helft van de achttiende eeuw.

De onderste veen/zandlaag bevat relatief veel bijna-compleet aardewerk dat bovendien ouder is (tweede helft 17e eeuw) dan de overige lagen. Kennelijk is het na het weggoeien niet vertrappt of anderszins verder beschadigd. Dit kan worden verklaard door ervan uit te gaan dat deze laag ook waterbodem is geweest, namelijk die van de 17e-eeuwse Buurtvaart, waaraan de erven grensden. De eerste balk zou dan de toenmalige beschoeiing zijn geweest en de veraarde laag de oever. Aan het begin van de 18e eeuw was de oorspronkelijke Buurtvaart door het weggraven van het land (veen) erachter in feite deel gaan uitmaken van de enorme onder water staande Buitenwegse polder. De noordoever van de vaart verdween eenvoudigweg en het water werd aangeduid met 'dobbens' (veenplassen). Rond die tijd legden de bewoners een nieuwe beschoeiing aan, iets het

water in, en dempten het tussenliggende deel van ca. 1 meter breed.

De datering van het vondstmateriaal en het ontbreken van aardewerk uit de zestiende eeuw en ouder (zoals grijsbakkend aardewerk) in de onderste laag, zou er op duiden dat bewoning op dit perceel pas vanaf halverwege de zeventiende eeuw heeft plaatsgevonden. Aangezien dit in tegenspraak is met het archiefonderzoek, moet er omstreeks 1650 flink gebaggerd zijn.

Het aantal pijpekoppen is gering maar de datering ondersteunt de theorie van de verspoelde Buurtvaart. De spreiding van de datering van de pijpekoppen uit de bovenlaag (1650-1815) bevestigt dat het om een verstoorde grondlaag gaat.

Ondanks het lage aantal gevonden fragmenten van runderbotten is toch nog een minimaal aantal individuen van vier vast te stellen. De slachtleeftijd van de runderen ligt vrij laag. Dit duidt vaak op welgestelde bewoners die het zich konden veroorloven om kalfsvlees te eten. Een andere mogelijkheid is dat de kalveren ziek waren en dat de botten op een andere plaats dan het afval van het slachten en het eten zijn weggegooid. Het hakspoor dat gevonden is op een bekken van een kalf duidt echter op slacht. De rest van de botten vertoont ook slachtsporen. Een relatie met de bewoners blijft echter onzeker omdat het nog steeds van elders aangevoerd afval kan zijn.

De gevonden voorwerpen zijn niet luxe te noemen. Dit past bij de resultaten uit het archiefonderzoek: op het perceel woonden in de tweede helft van de zeventiende en begin achttiende eeuw weinig vermogende schoenmakers.

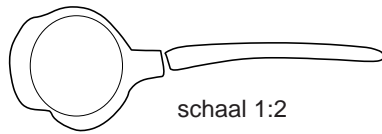
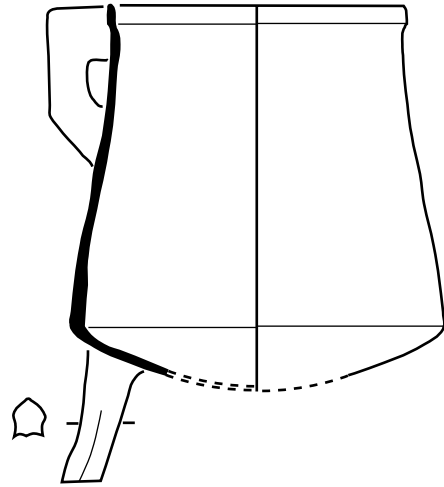

6 Catalogus van de vondsten

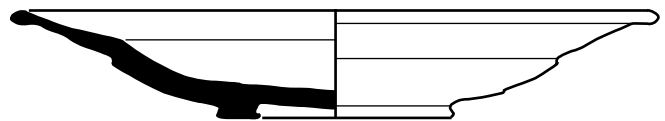
In de catalogus is een selectie van de bij de opgraving aangetroffen voorwerpen opgenomen.. De voorwerpen zijn getekend op schaal 1:4. Een tekening geeft aan de linkerzijde de doorsnede en binnenzijde van het voorwerp en aan de rechterkant het buitenaanzicht. Een korte beschrijving van de voorwerpen geeft:

<i>Vondstnummer:</i>	uniek identificatienummer van het object
<i>Spoor:</i>	aanduiding van het het spoor waarin het object is aangetroffen: erf, slootvulling of demplaag, zie afbeelding 7.
<i>Object:</i>	naam van het voorwerp
<i>Materiaal:</i>	materiaal of materialen waaruit het voorwerp is vervaardigd
<i>Oppervlak:</i>	oppervlaktebehandeling van het voorwerp, met name glazuur bij aardewerk
<i>Versiering:</i>	eventuele versiering, beschildering etc.
<i>Bodem:</i>	pootjes, standring of standvlak (indien van toepassing)
<i>Handvat:</i>	oren, stelen (indien van toepassing)
<i>Afmeting:</i>	uitwendige diameter en hoogte in cm, exclusief oren etc.
<i>Diversen</i>	

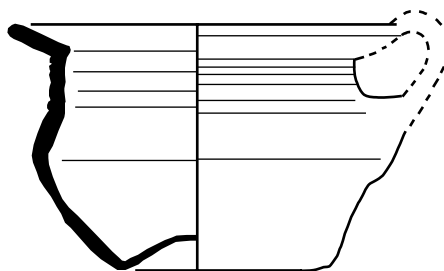
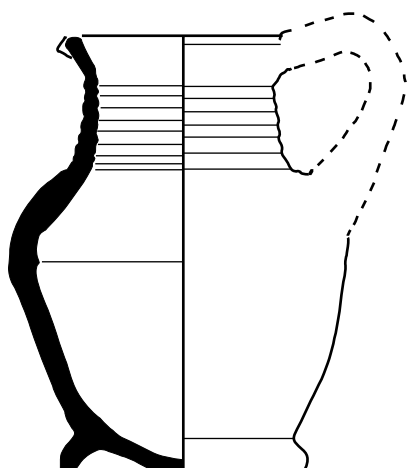
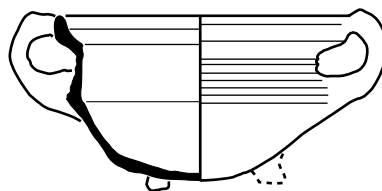

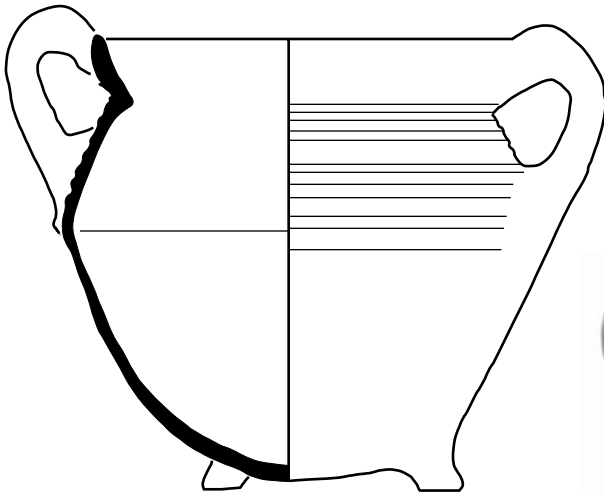
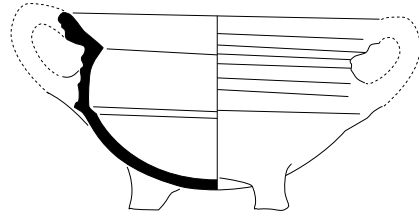
schaal 1:2

Vondstnummer:	115-22-2	115-24-1	116-16-1
Spoor:	erf	erf	slootvulling
Object:	grape	lepel	schotel
Materiaal:	gietijzer	hout	majolica
Oppervlak:			tin, loodglazuur
Versiering:			blauw floraal motief met vogel
Bodem:	drie poten		standing
Handvat:	twee oren	steel	
Afmetingen (Ø / h)	ca. 20 / 25	7,4 / 20,1	34,2 / 5,4
Diversen:			

Vondstnummer:	115-28-1	115-30-1	115-30-2
Spoor:	slootvulling	slootvulling	slootvulling
Object:	grape	kan	pispot
Materiaal:	witbakkend aardewerk	roodbakkend aardewerk	roodbakkend aardewerk
Oppervlak:	loodglazuur	loodglazuur	loodglazuur
Versiering:			
Bodem:	drie pootjes	standing	holle bodem
Handvat:	twee lintoren	worstoor	lintoor
Afmetingen (Ø / h)	15,6 / 9,4	22,8 / 18,8	17,6 / 12,8
Diversen:			

28

Vondstnummer:	115-30-3	115-30-4
Spoor:	slootvulling	slootvulling
Object:	grape	grape
Materiaal:	roodbakend aardewerk	roodbakend aardewerk
Oppervlak:	loodglazuur	loodglazuur
Versiering:		
Bodem:	3 pootjes	3 pootjes
Handvat:	2 lintoren	2 worstoren
Afmetingen (Ø / h)	16,8 / 10,4	24,0 / 25,2
Diversen:		

Literatuur

- Baart, J. e.a.**, Opgavingen in Amsterdam: 20 jaar stadskernonderzoek, Amsterdam 1977
- Bult, E.**, IHE Delft bloeit op een beerput, Delft 1992
- Casparie, W.A.**, De houtresten van de stinswier te Zweins (FR) in: Westerheem 1988 blz. 172 e.v.
- Catalogus** van de koperen munten geslagen door de Zeven Provinciën der Verenigde Nederlanden 1546-1795, Amsterdam z.j. blz. 26
- Clevis, H. en J. Kottman**, Weggegooid en teruggevonden aardewerk en glas uit Deventer vondst-complexen 1375-1750, Kampen 1989
- Clevis, H. en M. Smit**, Verscholen in vuil: archeologische vondsten uit Kampen 1375-1925, Kampen 1990
- Davey, P. en R. Hodges**, Ceramics and trade : The production and distribution of later medieval pottery in north-west Europe, Sheffield 1983
- Driel-Murray, C. van**, Schoeisel van de opgraving van het St. Agnietenklooster en het St. Michielsklooster in Leiden *in* Bodemonderzoek in Leiden, jaarverslag 1984, Leiden 1985 blz. 143 e.v.
- Duco, D.H.**, Goudse pijpen: De geschiedenis van de pijpmakerij te Gouda vanaf haar ontstaan tot heden, Amsterdam 1978
- Duco, D.H.**, De Kleipijp in de Zeventiende Eeuwse Nederlanden, Oxford 1981
- Duco, D.H.**, Merken van Goudse pijpmakers 1660-1940, Lochem 1982
- Duco, D.H.**, De Nederlandse Kleipijp: Handboek voor dateren en determineren, Leiden 1987
- Goubitz, O.**, De Ledervondsten in Janssen 1983 (2) blz. 274 e.v.
- Higham, C.F.W.**, Stock rearing as a cultural factor in prehistoric Europe in Proceedings of the Prehistoric Society 33 (1967), blz.. 84-106
- Hupperetz, W.**, Ceramiek uit een beerput van de herberg De drye mooren te Breda (1661-1663), Amersfoort 1994
- Janssen, H.L.**, Later medeival pottery production in the Netherlands *in* Davey 1983
- Janssen, H.L. (red.)**, Van Bos tot Stad, Opgavingen in 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch 1983
- Koopmans, B. (red.)**, Het huis te Palenstein in Zegwaard: Historisch en archeologisch onderzoek naar een kasteel in het veen, Zoetermeer 1993
- Korf, D.**, Nederlandse majolica, Haarlem 1981
- Lenting, J.J., H. van Gangelen en H. van Westing (red.)**, Schans op de grens: Bourtanger bodemvondsten 1580-1850, Sellingen 1993
- Magendans, J.R.**, Putten uit het verleden: Opgavingen in Loosduinen, Kazernestraat en Mauritshuis, Den Haag 1986
- Mars, A.**, Genneps aardewerk, een 18de-eeuwse pottenbakkerij archeologisch onderzocht, Gennep 1991
- Meulen, J. v.d., J.P. Brinkerink en P. von Hout**, Tabakspijpenijverheid in Gorinchem: Een inventarisatie van de pijpmakers en hun produkten gedurende een periode van 200 jaar, Leiden 1992
- Mosselman, M. e.a.**, Het aardewerk *in* Koopmans 1993
- Reichstein, H. e.a.**, Ergebnisse neuerer Untersuchungen an Haustierknochen aus Haithabu (Ausgrabung 1963-1964) in Untersuchungen an Tierknochenfunden (1963-1964). Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu 7, 1974, blz. 9 e.v.
- Ruempol, A.P.E. en A.G.A. van Dongen**, Pre-industriële Gebruiksvoorwerpen 1150-1800, Amsterdam/Rotterdam 1991
- Schmid, E.**, Atlas of animal bones, Amsterdam/London/New York, 1972

Silver, I.A., The ageing of domestic animals in: D.R. Brothwell, E. Higgs, G. Clark (eds), Science in archaeology: a survey of progress and research, 1969 blz. 283 e.a.

Stoepker, H., Graven naar het kasteel van Tilburg, Waalre 1986

Thijssen, J., Tot op de bodem uitgezocht: glas en ceramiek uit een beerput van het 'Hof van Batenburg' te Nijmegen 1375-1850, Nijmegen 1991

Tuinstra, B. en M. Mosselman, Het leer*in* Koopmans 1993 blz. 85-92

Tymstra, F. en J. van der Meulen (red.), De kleipijp als bodemvondst: beknopt overzicht van tien jaar onderzoek naar de belangrijkste pijpenmakerscentra in de 17e en 18e eeuw, Leiden 1988

Wat potters bakten, Den Haag (Staatsdrukkerij) 1975

Noten

1. Gemeentearchief Zoetermeer (GAZ): Gemeentebestuur Zegwaart 1813-1935 nr. 501a: Simon Vroedsteijn verkoopt aan de gemeente Zegwaart een strook grond aan de noordoostzijde van Den Hoorn waarop een schuur heeft gestaan (kad. B 425) en een strook grond daarnaast, voorheen een sloot of wijk waarop een schuithuis heeft gestaan (kad. B 367 ged.), 15-11-1884.
2. GAZ: Rechterlijk Archief Zegwaart (RA Zw) 51 f. 21v.
3. GAZ: Plaatselijk Bestuur Zegwaart (PB Zw) 96. Vermeld in het kerfboek 1642 in plaats van Engel de cramer. De transportakten 1642-1645 ontbreken.
4. Ondertrouw Zegwaart 25-9-1644.
5. GAZ: RA Zw 54 f. 28v, 24-5-1652.
6. GAZ: RA Zw 56 f. 123.
7. GAZ: PB Zw 493.
8. GAZ: PB Zw 360: "Pieter Antonisz van Tol bij erfenisse van zijn vader Antonis Pieters van Tol".
9. GAZ: PB Zw 360; in dat jaar een overboeking. De transportakten 1685-1728 ontbreken.
10. Gemeentearchief Leiden, Stadsarchief inv.nr. 4029: kohier familiegeld 1674 vermeldt de vader; GAZ: PB Zw 493: Teunis Pieters van Tol op een lijst van schoenmakers vermeld.
11. GAZ: PB Zw 457.
12. GAZ: Notariële archieven (Not.) 46 nr. 500, 7-5-1706.
13. Zij wordt in 1729 nog steeds als minderjarig aangeduid. Voor 1734 trouwde zij met Ary van Rijn (GAZ: RA Zw 61 f. 12, 12v).
14. GAZ: PB Zw 360: "Pieter Antonisz van Tol 1724 bij erfenisse van zijn vader". Pieter overleed echter reeds in 1721 dus zijn enige dochter Jaapje erfde.
15. GAZ: RA Zw 61 f. 11-13.
16. GAZ: PB Zw nr. 460.
17. GAZ: RA Zw 61 f. 95v.
18. GAZ: RA Zw 61 f. 225.
19. Algemeen Rijksarchief: Financie van Holland 497; GAZ: PB Zw 99 (kerfboek dorpssteek: "1747 weg").
20. GAZ: PB Zw 350 (1760); hetzelfde jaar verkoopt Hoogenstrijt het achterste gedeelte van het erf ten behoeve van de droogmaking (RA w 77a f. 5).
21. GAZ: RA Zw 62 f. 196, 199.
22. GAZ: RA Zw 19, 1-4-1774
23. GAZ: RA Zw 77 f. 81v.
24. GAZ: RA Zw 62a f. 90v en RA Zw 34 nr. 79.
25. GAZ: Not. 98 dd. 13-5-1824: de kinderen Kramer verkopen Den Hoorn met naastgelegen erf aan hun moeder Johanna Kippersluis; Not. 124 dd. 2-3-1842: de moeder verkoopt het aan haar zoon Hendrik Kramer, die er ook woont; Not. 138 dd. 10-12-1856: Maria van Tol, weduwe van Hendrik Kramer, verkoopt het aan George Christiaan Sutherland.
26. GAZ: Kadaster Zegwaart art. 356 en 489, "stichting" dienstjaar 1871; Dienst Kadaster Zoetermeer: veldkaartje gedateerd 14-7-1870.
27. GAZ: Not. 13-6-1874: verkoop aan Baljé; Not. 4-12-1875: verkoop aan Houweling. Beiden woonden aan Den Hoorn 4.
28. GAZ: Kadaster Zegwaart art. 616 en 617; Dienst Kadaster Zoetermeer: veldkaartje dd. 15-8-1885.
29. GAZ: Gemeentebestuur Zegwaart 1813-1935 nr. 1083: bouwvergunning 30-3-1923.

30. Adrianus Jacobus Henneken (16-6-1903 / 3-8-1985), Jacob Henneken (20-2-1908 / 11-5-1975), Geertruida Adriana Henneken (29-7-1901 / 10-4-1971).
31. GAZ: Gemeentebestuur 1940-1961: bouwvergunning 1950 nr. 48 en 1953 nr. 28.
32. Johannes Cornelis Henneken (14-8-1898 / 21-8-1956), Martinus Jacobus Henneken (geb. 9-3-1932).
33. Janssen 1983.
34. Mosselman 1993.
35. Ruempol 1991, Bult 1992, Clevis 1989, Hupperetz 1994 blz. 121.
36. Mededeling W. Hupperetz.
37. Ruempol 1991 blz. 218.
38. Thijssen 1991.
39. Stoepker 1986.
40. Lenting 1993 blz. 442.